

Received: 19.02.2021
Accepted: 3.05.2021
Published: 30.12.2021

Roczniki Administracji i Prawa
Annals of The Administration and Law
2021, XXI, z. specjalny: s. 43-52
ISSN: 1644-9126
DOI: 10.5604/01.3001.0015.6052
<https://rocznikiadministracjiiprawa.publisherspanel.com>

Adam Lityński*
Nr ORCID: 0000-0003-0899-9130

O IDEI PRACY, PRAWIE PRACY I PRACY PRZYMUSOWEJ W ZWIĄZKU SOWIECKIM – UWAGI WYBRANE (1917-1945)

ON THE IDEA OF LABOR, LABOR LAW, AND FORCED LABOR SELECTED REMARKS IN THE SOVIET UNION (1917-1945)

Streszczenie: W Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich praca była obowiązkowa. Kodeks pracy z 1918 r. przewidywał przymus pracy. Wynikało to z idei Marksa. Stanowisko takie zajmowali też Lenin, Trocki i inni. Partia komunistyczna mogła każdemu wyznaczyć dowolną pracę. Uchylenie się od pracy było przestępstwem kontrrewolucyjnym. Tak samo przestępstwem była samowolna zmiana miejsca pracy. Przymus pracy wymagał stosowania terroru. Terror był zjawiskiem codziennym w ZSRR. Niska wydajność pracy była stałą bolączką. Od początku masowo stosowano pracę więźniów. System łagrów (obozów pracy przymusowej) ulegał rozbudowie. Praca więźniów była coraz mniej wydajna. W 1956 r. GUŁAG zmienił nazwę na „kolonie karne”, które istnieją w Rosji do dzisiaj.

Słowa kluczowe: marksizm, Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, przymus pracy, prawo pracy, łagry

Summary: In the Union of Soviet Socialist Republics, work was compulsory according to the 1918 labor code. This stemmed from the ideas of Marx. This position was also held by Lenin, Trotsky and others. The Communist Party could assign anyone any work. Evading work was a counter-revolutionary crime. Likewise, it was a crime to arbitrarily change one's place of work. The compulsion to work required the use of terror. Terror was an everyday phenomenon in the USSR. Low labor productivity was a constant affliction. Prison labor was used en masse from the beginning. The GULAG system (forced labor camps) expanded. Prison labor was becoming less and less productive. In 1956, the GULAG camps were renamed "penal colonies," which still exist in Russia today.

Keywords: marxism, Union of Soviet Socialist Republics, forced labor, labor law, gulags

---

* prof. dr hab.; Wyższa Szkoła Humanitas. Źródła finansowania publikacji: Wyższa Szkoła Humanitas; e-mail: adamlityn@interia.pl

1. MARKSIZM I MARKSIŚCI O PRACY

System pracy przymusowej w Rosji radzieckiej oraz Związku Sowieckim wspierał się na pewnych podstawach teoretycznych. Zauważyć należy, że Marks był – nie pierwszym zresztą – teoretykiem pracy i wspierał swoje koncepcje na teorii wartości dodatkowej, będącej efektem przywłaszczenia przez kapitalistów części pracy robotników. Likwidacja tej niesprawiedliwości społecznej wymagała – według Marksa – likwidacji własności prywatnej, co było osią wywodów i wskazań celów w *Manifestie komunistycznym*. W konsekwencji wraz z likwidacją własności prywatnej miał likwidacji ulec także kapitalistyczny wolny najem pracy, zaś wprowadzony musiał być „jednaki przymus pracy dla wszystkich, utworzenie armii przemysłowych, zwłaszcza dla rolnictwa” – stwierdzali twórcy programu komunistycznego¹.

„Kto nie pracuje, ten nie powinien jeść”² – stwierdzał przyszły wódz rewolucji w napisanej w lecie 1917 r. rozprawce *Państwo i rewolucja*, a w napisanym przez siebie w marcu 1918 r. projekcie programu partii znalazła się sprawa konieczności realizacji powszechnego obowiązku pracy³. Powszechny obowiązek pracy wprowadziła więc *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* (25 stycznia 1918 r.)⁴, która następnie weszła w skład (art. 18) pierwszej konstytucji RSFRR (z 10 lipca 1918 r.)⁵, co później było kontynuowane w konstytucji stalinowskiej (1936 r.)⁶, mającej však długi żywot (do 1977 r.). Praca w komunizmie nie miała być motywowana bodźcami materialnymi, lecz samym entuzjazmem. Praca komunistyczna – wywodził Lenin – „jest to bezpłatna praca na rzecz społeczeństwa, praca wykonywana nie ze względu na określoną powinność, nie w celu otrzymania prawa do określonych produktów [...], wynikająca z nawyku do pracy dla dobra ogółu i oparta na świadomym stosunku (który stał się nawykiem) do niezbędności pracy dla dobra ogółu [...]”⁷.

Jak to przeanalizował Leszek Kołakowski, Lew Dawidowicz Trocki w teoretycznym tekście *Terroryzm i komunizm* (1921) przedstawił „najogólniejszą teorię państwa dyktatury proletariatu, jaką Trocki u władzy napisał i stanowi najdoskonalszą prezentację systemu, który zwykło się nazywać totalitaryzmem”⁸. W wywodach Trockiego przymus w państwie proletariatu musi występować na wszelkich poziomach i w rozmaitych formach; w nowym społeczeństwie przymus będzie odgrywał rolę kluczową. Zasada pracy przymusowej pojawia się jako fundamentalna, bowiem po zlikwidowaniu kapitalistycznego wolnego najmu oraz wolnego rynku do pracy może skłaniać tylko albo entuzjazm, albo przymus. Zarówno Trocki, jak i Lenin zdawali sobie sprawę, że w szerszym wymiarze na motywacje emocjonalne, jako

¹ K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, Warszawa 1983, s. 87.

² W. Lenin, *Państwo i rewolucja*, [w:] tenże, *Dzieła*, t. 33, Warszawa 1987, s. 89.

³ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 343.

⁴ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 44-46; *История советской конституции (в документах) 1917–1956, Государственное издательство юридической литературы*, Москва 1957, s. 57-59.

⁵ Zob. m.in.: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. *Krótki kurs*, Warszawa 2017, s. 56, 61.

⁶ „Praca w ZSRR jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego obywatela zdolnego do pracy, w myśl zasady: »Kto nie pracuje, ten nie je«. W ZSRR realizuje się zasadę socjalizmu: »Od każdego według jego zdolności, każdemu według jego pracy«” (art. 12).

⁷ Cyt. za: A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 357; zob. też tenże, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 687.

⁸ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 773.

czynnik rodzący chęć do pracy, liczyć nie można. Pozostawał przymus. „[...] sama zasada pracy przymusowej jest dla komunisty niepodważalna [...] Jedynym rozwiązaniem trudności ekonomicznych, poprawnym zarówno z punktu widzenia praktyki, jak zasady, jest traktować ludność całego kraju jako rezerwuuar koniecznej siły roboczej [...]” – wywodził Trocki⁹. Dla realizacji zadań planowych niezbędna więc była militaryzacja pracy: tak jak żołnierz musi się w każdym szczególe i momencie podporządkować dowódcy, tak pracownik ma być podporządkowany i nadzorowany przez awangardę klasy robotniczej. „Nie mamy żadnej innej drogi do socjalizmu prócz autorytatywnej regulacji sił gospodarczych i zasobów kraju oraz scentralizowanego rozdziału siły roboczej stosowanie do ogólnego planu państwowego. Państwo pracy uważa, iż jest upoważnione, by posyłać każdego robotnika tam, gdzie jego praca jest potrzebna”¹⁰. Nikołaj Bucharin w tym samym czasie (tj. jeszcze przed NEP-em, którego Bucharin stał się gorącym zwolennikiem) potwierdzał i rozwijał koncepcję ekonomicznej dyktatury proletariatu, która oznaczała militaryzację pracy. Przymus w państwie totalitarnym miał być więc totalny: pełna rekwizycja nadwyżek żywnościowych rolników oraz militaryzacja pracy robotników¹¹. Miało to jednak być państwo komunistyczne, bezklasowe, a więc mimo totalnego przymusu nie było w nim miejsca na wyzysk klasowy, bo wszak proletariatu sam siebie wyzyskiwać nie mógł. Według Bucharina wolność wyboru pracy była nie do pogodzenia z gospodarką planową, a gospodarka planowa wymagała precyzyjnego działania, bezwzględного wykonywania poleceń, szybkich decyzji – jak w wojsku. Tym samym militaryzacja pracy była – według Bucharina – organizacyjnym postępem¹².

Masowy przymus wymagał masowego terroru. Jedno i drugie stało się codzienną rzeczywistością komunistycznego totalitaryzmu, co ujawniło się i utrzymało po kilku względnie spokojnych latach NEP-u.

2. SOWIECKIE PRAWO PRACY

Trzeba jednak wrócić do wydarzeń od 1917 r. Rzuci się w oczy, że ustawodawstwo pracy, w tym jego skodyfikowanie, to jedne z pierwszych licznych aktów władzy bolszewików. Już 11.11.(29.10.)1917 r. wydany został dekret o 8-godzinnym dniu pracy i 48-godzinnym tygodniu pracy z ustaleniem dni wolnych, zawierający także elementy ochrony pracy kobiet i małoletnich¹³. W grudniu 1917 r. ukazały się dekryty o ubezpieczeniu na wypadek bezrobocia, na wypadek choroby, a także o przekształceniu organów ubezpieczeniowych na zasadach samorządu¹⁴. Nieco później, 14.06.1918 r., ogłoszono dekret o urlo-

⁹ Cyt. za: tamże, s. 775.

¹⁰ Cyt. za: tamże.

¹¹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu...*, s. 813.

¹² A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 362.

¹³ *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 16-17; *История советской конституции (в документах)...*, s. 52-54; *История отечественного государства и права*, ч. 1, ред. О.И. Чистяков, Москва 2006, s. 75.

¹⁴ *Radzieckie prawo pracy*, pod red. N.G. Aleksandrowa, Warszawa 1951, s. 88; O. Subbotin, *Das sowjetische Arbeitsrecht zwischen den Weltkriegen 1917-1941*, [w:] *Modernisierung durch Transfer zwischen den Weltkriegen*, herausgegeben von T. Giaro, Frankfurt am Main 2007, s. 105-107; Ф.М. Левиант, А.С. Пашков, *Трудовое право*, [w:] *Сорок лет советского права 1917-1957*, т. 1: *Период строительства социализма*, ред. М.Д. Шаргородский, Ленинград 1957, s. 309.

pach¹⁵, przewidujący dla robotników oraz funkcjonariuszy jednakowy dwutygodniowy płatny urlop. Jak o tym była mowa, *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* (25 stycznia 1918 r.), która weszła następnie do pierwszej konstytucji radzieckiej, ustanawiała obowiązek pracy. Po zawarciu separatystycznego pokoju brzeskiego (3 marca 1918 r.) i wyjściu Rosji z pierwszej wojny światowej pragmatyczny Lenin uznał za konieczne skierowanie wysiłków na opanowanie gospodarki. Po zlikwidowaniu prywatnej własności ziemi już w pierwszych godzinach po listopadowym zamachu stanu¹⁶, wprowadzeniu powszechnej kontroli robotniczej z mocą wiążącą (dekret z 27(14).11.1917 r.¹⁷), po znacjonalizowaniu banków (dekret z 27(14).12.1917 r.¹⁸), przedsiębiorstw żeglugowych morskich i rzecznych [8.02.(26.01).1918 r.¹⁹], dekretem z 28(15).06.1918 r.²⁰ dokonano powszechnej nacjonalizacji wszystkich większych przedsiębiorstw przemysłowych oraz transportu kolejowego i przedsiębiorstw komunalnych; wkrótce przyjdzie kolej na handel. W *Historii Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)* stwierdzono później, że „wiosną 1918 roku rozpoczęło się przejście do nowego etapu budownictwa socjalistycznego – »od wywłaszczenia wywłaszczycieli« do organizacyjnego utrwalenia osiągniętych zwycięstw, do budowania radzieckiej gospodarki narodowej. [...] Masy powoli wdrażały się do nowej dla siebie pracy. Wobec tego walka o dyscyplinę pracy stała się w tym okresie głównym zadaniem. Lenin wskazywał na konieczność [...] zastosowania obok wychowawczej metody przekonywania również metody przymusu [...]»²¹. Partia bolszewicka „wprowadziła powszechny obowiązek pracy dla wszystkich klas. Pociągając burżuazję do obowiązkowej pracy fizycznej i zwalniając w ten sposób robotników, by mogli wziąć udział w innej, ważniejszej dla frontu pracy, partia wcielała w życie zasadę: »kto nie pracuje, ten nie je«²². Obowiązek pracy dla wszystkich obywateli w wieku od 16 do 50 lat wprowadzono mocą uchwały V zjazdu rad w lipcu 1918 r.²³, który to zjazd przyjął pierwszą konstytucję. Wkrótce (29.10.1918) wydany został dekret o rozmieszczeniu siły roboczej²⁴; samowolna zmiana miejsca pracy została zakazana²⁵ i była przestępstwem.

Bez mała pół roku później (10.12.1918 r.) ogłoszono kodeks pracy²⁶, będący kompilacją wcześniejszych unormowań. Kodeks ustanowił prawo do pracy, a także przewidywał przymus pracy, co miały realizować rady przez pociąganie burżuazji” do wykonywania prac

¹⁵ *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 66-67; *История советской конституции (в документах)...*, s. 130-131; *История отечественного государства и права...*, s. 75.

¹⁶ Zob. bliżej: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 229.

¹⁷ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 23-25; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, s. 63-65; И.А. Исаев, *История государства и права...*, s. 573-574.

¹⁸ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 34-35; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, s. 89; zob.: projekt Lenina tamże, s. 74-77; И.А. Исаев, *История государства и права...*, s. 572.

¹⁹ *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, s. 111.

²⁰ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 68-72; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, s. 133-139; И.А. Исаев, *История государства и права...*, s. 572.

²¹ *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 1948, s. 249-250.

²² Tamże, s. 260.

²³ O. Subbotin, *Das sowjetische Arbeitsrecht...*, s. 108.

²⁴ *История отечественного государства и права*, ч. 1..., s. 139.

²⁵ Tamże.

²⁶ Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. 1918. № 87/88. Ст. 905; zob. też: *История отечественного государства и права...*, s. 138.

fizycznych na rzecz wojska, wyrębu lasów na opał, prac załadunkowych itp.; wprowadzono (5.10.1918) specjalne książki pracy dla takich osób²⁷. W kodeksie znalazł się rozdział o zabezpieczeniu należytej wydajności pracy, co do końca systemu będzie stanowiło bolączkę.

Sprawy zatrudnienia siły roboczej teoretycznie należały do Ludowego Komisariatu Pracy, a w terenie do wydziałów rozdziału siły roboczej komitetów wykonawczych rad. Na przełomie 1919 i 1920 r. pod bronią znajdowało się blisko 5 milionów czerwonooarmistów i z wielu jednostek tworzone *armie pracy*²⁸. Na mocy uchwały KC RKP(b) (22 stycznia 1920 r.) o militaryzacji proletariatu przemysłowego wprowadzono militaryzację grup potrzebnych gospodarce; przeprowadzono ją w trzech etapach do początku 1921 r.²⁹ Najpierw Radę Obrony Robotniczej i Chłopskiej przekształcono w Radę Pracy i Obrony, a w grudniu 1919 r. przy Radzie Pracy i Obrony powołano Główny Komitet do Spraw Obowiązku Pracy na czele z Trockim. Komitet realizował zadania m.in. ustanowienia armii pracy i wprowadzenie w przemyśle oraz rolnictwie zasad wojskowej dyscypliny – militaryzacji pracy³⁰. Komitet i jego metody funkcjonowały do końca 1921 r.³¹

W latach NEP-u wprowadzono zwykle umowy o pracę i ułatwiono (tylko ułatwiono) zmianę miejsca pracy³². W latach II wojny światowej (po 22.06.1939) wrócono do militaryzacji pracy oraz przedłużono czas pracy³³. Przymus pracy mieścił się w filozofii komunistycznej, toteż pojawiał się on w rozmaitych aktach prawnych, np. różne jego formy w dekrete Rady Komisarzy Ludowych (rządu) z 29.01.1920 r. o porządku powszechnej powinności pracy: niezależnie od pracy zawodowej stworzono drugi system stałego zatrudnienia przy tzw. pracach społecznych, np. wyrąb drzewa na opał, roboty rolne, naprawa dróg itp. Wprowadzono tzw. zasadę rozdziału pracy, co pozwalało przeprowadzać mobilizację do pracy zgodnie ze specjalnościami oraz pozwalało na przerzucanie siły roboczej w inne miejsca. Uchylenie się od pracy lub niepodporządkowywanie się innym przepisom było przestępstwem, za które można było stanąć przed trybunałem rewolucyjnym. W związku z „zagadnieniami entuzjazmu pracy” kolejne akty prawne wprowadzały współzawodnictwo pracy, stymulowały podnoszenie wydajności pracy oraz wzmacnianie socjalistycznej dyscypliny pracy, ustanawiały „komunistyczne subotniki”. W tej ostatniej sprawie Lenin mówił: „»Komunistyczne« zaczyna się dopiero wtedy, gdy pojawiają się subotniki, tj. bezpłatna, nie normowana przez żadną władzę, przez żadne państwo praca poszczególnych ludzi dla dobra społeczeństwa podejmowana na szeroką skalę. [...] Jeśli więc w obecnym ustroju Rosji jest coś komunistycznego, to tylko

²⁷ *Radzieckie prawo pracy...*, s. 91; *История отечественного государства и права...*, s. 139.

²⁸ *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)...*, s. 271.

²⁹ O. Subbotin, *Das sowjetische Arbeitsrecht...*, s. 109; zob. też: *История отечественного государства и права...*, s. 139.

³⁰ Przykładowo: Lenin w piśmie do członków Rady Obrony Robotniczo-Chłopskiej 1 lutego 1920 r. nakazywał: „Sytuacja w transporcie kolejowym jest wręcz katastrofalna. Dowóz zboża został przerwany. Aby się uratować, potrzebne są środki naprawdę nadzwyczajne. [...] Zmniejszyć obecny przydział chleba dla niepracujących w transporcie; zwiększyć dla pracujących. Niech nawet zginą jeszcze tysiące, ale kraj będzie uratowany. [...] po obydwóch stronach linii kolejowych wprowadzić stan wojenny w celu mobilizacji do pracy nad oczyszczaniem torów [...]”. W. Lenin, *Dzieła*, t. 40, Warszawa 1988, s. 79.

³¹ И.А. Исаев, *История государства и права...*, s. 575, 581, 688; zob. też: *Энциклопедия государства и права*, t. 3, ред. П. Стучка, Москва 1930, s. 931; *История отечественного государства и права...*, s. 222.

³² *История отечественного государства и права...*, s. 223.

³³ *Radzieckie prawo pracy...*, s. 110; Ф.М. Левиант, А.С. Пашков, *Трудовое право*, [w:] *Сорок лет советского права 1917-1957*, том 2, Ленинград 1957, s. 318; *История отечественного государства и права...*, s. 337-339.

subotniki [...]”³⁴. Dekret z 27.04.1920 r. o walce z nieusprawiedliwioną nieobecnością w pracy, obok potrąceń finansowych oraz obowiązku odpracowania dni nieobecności, wprowadzał sankcje karne w postaci skazania na karę zamknięcia w łagrze. Za nieusprawiedliwioną nieobecność w pracy powyżej 3 dni odpowiadało się jak za sabotaż³⁵. Szczególnie represyjne stało się ustawodawstwo i praktyka w okresie wielkiego głodu i kryzysu (1932 i nast.) i utrzymało się przez następnych około dwudziestu lat³⁶. Równoległe pojawiały się akty prawne premiujące dobrą pracę. W latach wojny domowej, obok kartek żywnościowych, często zapłata następowała w naturze, co miało swoje walory w warunkach szalejącej inflacji.

Przejście do NEP-u pozwalało na odchodzenie od ścisłego przymusu pracy i jej militaryzacji; wracała umowa o pracę oraz zapłata w pieniądzu; następowały zmiany w zakresie ubezpieczenia społecznego. W rezultacie potrzebny był nowy kodeks pracy, który uchwalono 30.10.1922 r.³⁷ Kodeks ten przetrwał następnych lat kilkadziesiąt, ale zawsze otoczony był licznymi pozakodeksowymi, często zmieniającymi się aktami prawnymi, którymi próbowano zaradzić fatalnym skutkom likwidacji wolnego rynku, w rezultacie też niskiej wydajności pracy, braku dyscypliny pracy. Kodeksy pracy z 1918 i 1922 r. były kodeksami dla całej federacji. W 1970 r. wydane zostały *Zasady ustawodawstwa ZSRR i republik związkowych o pracy*, a za nimi w latach 1971-1973 republiki przyjęły swoje republikańskie kodeksy pracy; RSFR 9.12.1971³⁸. W pełni wolny rynek pracy – uregulowany licznymi zmianami *Zasad ustawodawstwa...* oraz nowelami do kodeksów pracy – pojawi się dopiero w końcowym okresie *pieriestrojki*, po nowelizacjach prawa pracy od 1988 r.³⁹

Należy mieć na uwadze, że zagadnienie pracy w ZSRR trzeba rozpatrywać łącznie z pracą przymusową łagierników, która przez dziesięciolecia stanowiła nader ważny element gospodarczy i społeczny kraju. System prawa pracy oraz generalnie system pracy w Rosji radzieckiej i ZSRR wiąże się więc ściśle z systemem penitencjarnym.

3. PRACA WIĘŹNIÓW

Począwszy od 1917 r. system penitencjarny, w tym system zarządzania zakładami karnymi, w Rosji przechodził liczne zmiany. Po rewolucji lutowej, za czasów Rządu Tymczasowego, Zarząd Główny Miejsce Uwięzienia pozostał, jak poprzednio, w resorcie sprawiedliwości. Nie inaczej było po bolszewickim zamachu stanu (rewolucji) w październiku (listopadzie) 1917

³⁴ W. Lenin, *Dzieła*, t. 40, Warszawa 1988, s. 33 (referat na moskiewskiej konferencji RKP(b) 20 grudnia 1919 r.).

³⁵ *Radzieckie prawo pracy...*, s. 88-93; *История советской конституции. Сборник документов. 1917-1957...*, s. 16-18; *История советской конституции (в документах) 1917-1956...*, s. 52-54, 56-57; O. Subbotin, *Das sowjetische Arbeitsrecht...*, s. 105 i n., passim; Ф.М. Левиант, А.С. Пашков, *Трудовое право*, [w:] *Сорок лет советского права 1917-1957*, t. 1..., s. 347; zob. też: W. Lenin, *Dzieła*, t. 40, Warszawa 1988, s. 319.

³⁶ Zob. O. Subbotin, *Das sowjetische Arbeitsrecht...*, s. 120 i n.

³⁷ *Собрание Уаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. 1922; № 70. Ст. 903; История отечественного государства и права*, ч. 1..., s. 223.

³⁸ *Советское трудовое законодательство*, ред. А.В. Ярхо, Москва 1987, s. 9 i n., passim; *Юридический энциклопедический словарь*, ред. А.Я. Сухарев, Москва 1987, s. 174-175, 478-479; *Сборник нормативных актов о труде*, ч. 1, ред. В.И. Теребилов, Москва 1984, passim; *Право pracy państw obcych*, t. 1: *Право pracy Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, red. M. Matey, Warszawa 1981, passim.

³⁹ *История отечественного государства и права*, ч. 1..., s. 470-472.

roku, kiedy utworzono Radę Komisarzy Ludowych⁴⁰: administracja miejsc uwięzienia umiejscowiona była w Ludowym Komisariacie Sprawiedliwości⁴¹. W 1918 r. tylko ok. 2% uwięzionych pracowało⁴².

Począwszy od października 1917 r., zaczął się kształtować – bez podstawy prawnej – równoległy do resortu sprawiedliwości system miejsc uwięzienia przy Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kонтрrewolucją i Sabotażem (Czerezwyczajka – Czeka)⁴³. W miejscach uwięzienia podległych Czerezwyczajce przebywali głównie przeciwnicy polityczni nowej władzy. Powołana do zwalczania wrogów rewolucji bezpieczeństwa nie miała ochoty przekazywać swoich aresztantów i więźniów resortowi sprawiedliwości, natomiast Czeka podjęła współpracę z władzami wojskowymi. W Ludowym Komisariacie Spraw Wojskowych [czyli ministerstwie] utworzono (27 kwietnia 1918 r.) Centralne Kolegium ds. Jeńców i Uciekinierów, które dysponowało m.in. obozami jenieckimi, wkrótce opustoszałymi po zakończeniu I wojny światowej (pamiętać warto, że dla Rosji wojna skończyła się separatystycznym traktatem brzeskim już 3 marca 1918 r.). Obozy musiały być pojemne, bo na początku 1918 r. przebywało w nich 2.200.000 ludzi⁴⁴, głównie jeńców wojennych. Władze bolszewickie (Czeka) zaczęły je wykorzystywać od lata 1918 r.⁴⁵ Pod koniec 1919 r. istniało w Rosji 21 obozów, zaś rok później ich liczba wzrosła do 107. Za wykorzystywaniem obozów jako miejsca reedukacji burżujów opowiadał się Feliks Edmundowicz Dzierżyński⁴⁶, w latach 1919-1922 łączący stanowiska⁴⁷ szefa Czeki i NKWD⁴⁸. Aresztantami i więźniami wkrótce zaczął się także zajmować resort spraw wewnętrznych⁴⁹ – Ludowy Komisarjat Spraw Wewnętrznych – NKWD [Народный Комиссариат Внутренних Дел – Narodnyj Komisarjat Wnutriennych Dieł]. Centralne Kolegium ds. Jeńców i Uciekinierów włączono do NKWD. W ten sposób pod koniec 1919 r. miejscami uwięzienia zarządzały trzy resorty: Czeka, resort spraw wewnętrznych, resort sprawiedliwości.

⁴⁰ Jak wiadomo, po zamachu bolszewickim ministerstwa przemianowano na komisariaty ludowe, zaś radę ministrów na Radę Komisarzy Ludowych; taka terminologia trwała do 1946 roku. Jak pisał główny uczestnik wydarzeń, Lew Dawidowicz Trocki, to od Lenina wyszła myśl, by rząd bolszewicki nie miał nazywać się tak samo, jak burżuazyjny. L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*. Autoryzowany przekład z rosyjskiego J. Barski i S. Łukomski. Warszawa 1930 [reprint: Warszawa 1990], s. 376. Przekaz Trockiego powtórzył Stuczka w swojej *Encyklopedii państwa i prawa*. П. Стучка, *Энциклопедия государства и права*. Издательство Коммунистической Академии. Т. 2, Москва 1930, s. 795.

⁴¹ П. Стучка, *Энциклопедия государства и права...*, t. 2, s. 905.

⁴² M. Jacobson, M. Smirnow, *System miejsc uwięzienia w RFSRR i ZSRR w latach 1917-1930*, [w:] *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, red. N. Ochotin i A. Rogiński, tłum. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 12.

⁴³ 20 (7 st.st.) grudnia 1917 r. zapadła decyzja Rady Komisarzy Ludowych o powołaniu do życia „organu dyktatury proletariatu dla ochrony bezpieczeństwa państwowego Republiki Radzieckiej”. Otrzymał on nazwę: Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kонтрrewolucją i Sabotażem (od sierpnia 1918 r.: Wszechrosyjska...) [Чрезвычайная Комиссия по Борьбе с Контрреволюцией и Саботажем = Czerezwyczajnaja komisja po bor'bie s kontrriewolucyjej i sabotażem], a stąd popularny skrót: Czerezwyczajka albo jeszcze krócej: Czeka. Zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991...*, s. 367 i n.

⁴⁴ M. Jacobson, M. Smirnow, *System miejsc uwięzienia w RFSRR i ZSRR w latach 1917-1930...*, s. 12.

⁴⁵ N. Werth, [w:] *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944-1989*, red. K. Persak i Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 22.

⁴⁶ A. Applebaum, *Gulag*, tłum. J. Urbański, Warszawa 2005, s. 40.

⁴⁷ Z mocy prawa przedstawiciel kolegium Czeki wchodził w skład kolegium NKWD, zaś przedstawiciel kolegium NKWD wchodził w skład kolegium Czeki. W praktyce zaś przedstawiciel kolegium Czeki zostawał powoływany na stanowisko Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych (NKWD). П. Стучка, *Энциклопедия государства и права...*, t. 2, s. 814.

⁴⁸ J. Ochmański, *Feliks Dzierżyński*, Wrocław 1987, s. 122; S. Ciesielski, *GUŁag w radzieckim systemie represji 1930-1953*, Wrocław 2005, s. 9; M. Jacobson, M. Smirnow, *System miejsc uwięzienia w RFSRR i ZSRR w latach 1917-1930...*, s. 13; N. Werth, [w:] *Czekiści...* s. 31.

⁴⁹ П. Стучка, *Энциклопедия государства и права...*, t. 2, s. 814.

Po dalszych przekształceniach⁵⁰, na początku lat 30. (między 15.12.1930 a 9.07.1934) system penitencjarny istniał w dwóch pionach: OGPU⁵¹ oraz resortach sprawiedliwości republik. Obozy OGPU liczyły co najmniej 700 tysięcy więźniów⁵², zaś w jednostkach penitencjarnych resortów sprawiedliwości przebywało ok. 300 tysięcy osób. Rozpoczęta w 1931 r. budowa Kanału Białomorsko-Bałtyckiego była pierwszym wielkim przedsięwzięciem gospodarczym, którego samodzielnie bezpośrednim wykonawcą było OGPU. Inną wielką budową była bajkalsko-amurska magistrała kolejowa dublująca kolej transsyberyjską⁵³ na odcinku od Bajkału do Amuru). Tej ostatniej budowie nadano absolutny priorytet⁵⁴. W apogeum wielkiego terroru (1937-1938) liczba więźniów wzrosła do ponad 2 milionów⁵⁵.

W końcowym okresie wojny i po zakończeniu działań wojennych znacznie wzrosła populacja Gułagu. Po drugiej wojnie światowej wśród przymusowych robotników znalazło się w ZSRR wielu Niemców i to nie tylko jeńców wojennych. Warto tutaj przypomnieć lub poinformować, że podczas konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie (4-11.02.1945) uzgodniono, że „Niemcy zobowiązane są wynagrodzić w naturze straty spowodowane przez nie w toku wojny narodom sojuszniczym”, a ma to się stać w trzech formach: 1) jednorazowej konfiskaty części majątku narodowego; 2) rocznych dostaw towarów z produkcji bieżącej; 3) „wykorzystania pracy niemieckiej”⁵⁶. W Poczdamie tej sprawie już nie dyskutowano⁵⁷. Takie sformułowanie protokołu jałtańskiego można było rozmaicie rozumieć, ale w ten sposób pozostawiono interpretację stronom i strona radziecka chciała rozumieć to jako zgodę na deportację niemieckiej ludności cywilnej do ZSRR w celu wykorzystania jej jako przymusowej siły roboczej, podobnie jak Niemcy wykorzystywali tzw. robotników przymusowych. Organa specjalne ZSRR (NKWD) przygotowywały się do wywożenia Niemców już od jesieni 1944 r., a więc jeszcze przed konferencją w Jałcie. Sprawę osobiście nadzorował Beria i informował Stalina⁵⁸.

⁵⁰ Zob. bliżej: A. Lityński, *Administrowanie pracą przymusową w Rosji radzieckiej i ZSRR*, [w:] *Aktualne zagadnienia prawa pracy i polityki socjalnej (zbiór studiów)*, t. 1, red. B.M. Ćwiertniak, Sosnowiec 2012, s. 353-366.

⁵¹ Bezpieka: Государственное Политическое Управление – Gosudarstwennoje Politiceskoje Uprawlenije. Kiedy 30 XII 1922 podpisany został układ o utworzeniu ZSRR, GPU przemianowano na OGPU – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny [Обединённое ГПУ – Objedinionnoje GPU].

⁵² M. Smirnow, S. Sigaczow, D. Szkarow, *System miejsc uwięzienia...*, s. 36; znacznie większe liczby podaje P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order...*, s. 56 i n.

⁵³ Transsyberyjska Kolej, Transsyberyjska Magistrała, Wielka Magistrała Syberyjska: jedna z najdłuższych na świecie linii kolejowych, łączy europejską część Rosji z Syberią i Dalekim Wschodem; zbudowana w latach 1895-1916; długość 9332 km, nie licząc odgałęzień; biegnie z Moskwy przez Omsk, Irkuck, Chabarowsk do Władywostoku; dwutorowa; z odgałęzieniem do Mongolii i Chin; obecnie zelektryfikowana. Panowanie nad takim gigantycznym obszarem zależało ówczesnie (po I wojnie) przede wszystkim od panowania nad koleją transsyberyjską.

⁵⁴ Stało się to w związku ze zmianą sytuacji politycznej i wojskowej na Dalekim Wschodzie, zwłaszcza w Kraju Nadmorskim, wobec zajęcia (1930-1931) Mandżurii przez Japonię. Istniejąca kolej transsyberyjska była długimi odcinkami jednotorowa, a ponadto na długości ponad tysiąca kilometrów przebiegała w bezpośrednim sąsiedztwie okupowanej przez Japończyków Mandżurii.

⁵⁵ Zob. bliżej: A. Lityński, *Administrowanie pracą przymusową...*, s. 362.

⁵⁶ *Teheran-Jałta-Poczdam. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw*, wyd. 2, tłum. W. Daszkiewicz, D. Rotfeld, wstęp W.T. Kowalski, Warszawa 1972, s. 213-214.

⁵⁷ Z. Woźniczka, *Z Górnego Śląska do sowieckich łagrów*, Katowice 1996, s. 19.

⁵⁸ Korespondencję między Stalinem a Berią w tej sprawie znamy już z 24 października 1944 r. Na polecenie Berii dowództwo Wojsk NKWD Zabezpieczenia Tyłów przygotowało plany deportacyjne osób cywilnych narodowości niemieckiej. W grudniu 1944 r. Państwowy Komitet Obrony wydał dwa zarządzenia w tej sprawie, w tym *O wykorzystaniu siły roboczej internowanych Niemców*. W tym ostatnim sprecyzowano liczbę internowanych Niemców potrzebnych poszczególnym zjednoczeniom przemysłu węglowego oraz hutnictwa; łącznie miało to być 120 tysięcy ludzi. Określono też warunki ich pracy. Ponadto z wszystkich mężczyzn w wieku 17-50 lat, którzy nie służyli w Wehrmachcie ani Volkssturmie tworzone bataliony pracy wykorzystywane w obozach pracy w ZSRR. Wszyst-

BEZ ZAKOŃCZENIA

Zakończenia nie będzie, bo przecież po II wojnie światowej dla Związku Sowieckiego rozpoczęła się nowa epoka: w Jałcie został dopuszczony do stołu wielkich mocarstw decydujących o losach świata. Rozpoczął też epokę zimnej wojny. Po rozpadzie ZSRR zaś jego tradycje w znacznym stopniu kontynuuje Federacja Rosyjska, czego przykładem ostatnio historia Aleksieja Nawalnego, osadzonego w kolonii karnej, bo Gułag już dawno (1956) zmienił nazwę na kolonie karne.

Bibliografia w alfabecie łacińskim

Applebaum A., *Gułag*, tłum. J. Urbański, Warszawa 2005.

Ciesielski S., *GUŁag w radzieckim systemie represji 1930-1953*, Wrocław 2005.

Historia Wszeczwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs, Warszawa 1948.

Jacobson M.M. *Przewodnik encyklopedyczny*, red. N. Ochotin i A. Rogiński, tłum. R. Niedzielko, Wyd. Stowarzyszenie *Memoriał*, Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej, Ośrodek KARTA, Warszawa 1998.

Juviler P.H., *Revolutionary Law and Order. Politics and Social Change in the USSR*, New York 1976.

Kołakowski, L. *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.

Lenin W., *Dzieła*, t. 40, Warszawa 1988.

Lityński A., *Administrowanie pracą przymusową w Rosji radzieckiej i ZSRR*, [w:] *Aktualne zagadnienia prawa pracy i polityki socjalnej (zbiór studiów)*, t. 1, red. B.M. Ćwiertniak, Sosnowiec 2012.

Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.

Marks K., Engels F., *Manifest komunistyczny*, Warszawa 1983.

Ochmański J., *Feliks Dzierżyński*, Wrocław 1987.

Prawo pracy państw obcych, t. 1: *Prawo pracy Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, red. M. Matey, Warszawa 1981.

Radzieckie prawo pracy, pod red. N.G. Aleksandrowa, Warszawa 1951.

Smirnow M., Sigaczow S., Szkapow D., *System miejsc uwięzienia w ZSRR w latach 1929-1960*, [w:] Łagry. Przewodnik encyklopedyczny, red. N. Ochotin i A. Rogiński, tłum. R. Niedzielko, Warszawa 1998.

Subbotin O., *Das sowjetische Arbeitsrecht zwischen den Weltkriegen 1917-1941*, [w:] *Modernisierung durch Transfer zwischen den Weltkriegen*, herausgegeben von T. Giaro, Frankfurt am Main 2007.

Teheran-Jałta-Poczdam. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw, wyd. 2, tłum. W. Daszkiewicz, D. Rotfeld, wstęp W.T. Kowalski, Warszawa 1972.

---

kie dane za: Z. Woźniczka, *Represje na Górnym Śląsku po 1945 roku*, Katowice 2010, s. 77 i n. Jak sumuje tenże autor, w czasie wojny na teren Niemiec i ich sojuszników przemieszczono ok. 7,8-8,1 mln obywateli radzieckich (łącznie z jeńcami wojennymi). Tamże.

Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*. Autoryzowany przekład z rosyjskiego J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930 [reprint: Warszawa 1990].

Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.

Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

Werth N., [w:] *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944-1989*, red. K. Persak i Ł. Kamiński, Warszawa 2010.

Woźniczka Z., *Represje na Górnym Śląsku po 1945 roku*, Katowice 2010.

Woźniczka Z., *Z Górnego Śląska do sowieckich łagrów*, Katowice 1996.

Bibliografia cyrylicą (graždanką)

Исаев И.А., *История государства и права России*, Москва 2016.

История отечественного государства и права, ч. 1, ред. О.И. Чистяков, Москва 2006.

История советской конституции (в документах) 1917–1956, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957.

История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957.

Левиант Ф.М., Пашков А.С., *Трудовое право*, [w:] *Сорок лет советского права 1917–1957*, том 1: *Период строительства социализма*, ред. М.Д. Шаргородский, Ленинград 1957.

Левиант Ф.М., Пашков А.С., *Трудовое право*, [w:] *Сорок лет советского права 1917–1957*, том 2, Ленинград 1957.

Сборник нормативных актов о труде, ч. 1, ред. В.И. Теребилов, Москва 1984.

Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. 1918. № 87/88. Ст. 905.

Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. 1922; № 70. Ст. 903.

Советское трудовое законодательство, ред. А.В. Ярхо, Москва 1987.

Стучка П., *Энциклопедия государства и права*. Издательство Коммунистической Академии. Т. 2, Москва 1930.

Юридический энциклопедический словарь, ред. А.Я. Сухарев, Москва 1987.